

Ірина Орищенко,

кандидат історичних наук,

старший науковий співробітник сектору рідкісних видань

відділу наукової організації та зберігання фонду

ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського

email: irenaor@i.ua

ORCID id: 0000-0003-1464-0239

В. Я. ШУЛЬГІН ТА О. Я. ЄФИМЕНКО: НОВІ ПОГЛЯДИ НА ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ У ШКОЛІ СЕРЕДИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ФОНДУ ДНПБ УКРАЇНИ ІМ. В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО)

У статті на основі архівних документів, опублікованих досліджень та видань з фонду Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського, проаналізовано життєвий шлях та викладацьку діяльність В. Я. Шульгіна (викладача всесвітньої історії Київського університету Св. Володимира) та О. Я. Єфименко (дослідниці української історії та етнографії), їх внесок у розвиток вітчизняного підручникотворення. Розкрито особливості методики укладених В. Я. Шульгіним підручників з всесвітньої історії для середніх навчальних закладів Російської імперії, висвітлено погляди вченого на організацію подачі навчального матеріалу із врахуванням вікових особливостей сприйняття дитиною інформації. Акцентовано увагу на принципі побудови цілісної картини епохи, розуміння властивих їй процесів та їх взаємозв'язку у просторі й часі, обмеженні кількості зайвої хронології й фактажу, що не має вирішального значення для перебігу історичних та соціокультурних процесів. Розглянуто біографію вченої і педагога Олександри Яківни Єфименко, її внесок у створення українських шкільних підручників з історії на прикладі навчального посібника її авторства з фонду Державної науково-педагогічної бібліотеки імені В. О. Сухомлинського. Окреслено суспільно-політичні реалії, на фоні яких відбувалося формування О. Я. Єфименко як науковця, визначено місце дослідниці у тогочасній науково-викладацькій спільноті, охарактеризовано її погляди на українську історію та методологію її викладання у закладах освіти. Здійснено джерелознавчий аналіз «Початкового підручника українсько-московської історії: для шкіл народніх». Визначено його особливості, насамперед оригінальність структури посібника: автор відмовляється від традиційної хронологічної подачі навчального матеріалу та наголошує на ефективності виправданості територіально-хронологічного принципу з погляду особливостей сприйняття учнями інформації.

Ключові слова: Віталій Якович Шульгін, Олександра Яківна Єфименко, підручники, заклади середньої освіти, гімназії, народні школи, освіта, всесвітня історія, історія України.

Постановка проблеми. На сьогодні, в умовах масштабного реформування освітньої системи важливим є вивчення здобутків та прорахунків реформ освіти, а також досвіду педагогів та освітян 1917–1921 рр. У фонді Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського зберігаються підручники для учнів чоловічих і жіночих середніх навчальних закладів, народних шкіл, укладені В. Я. Шульгіним (1822–1878 рр.) та О. Я. Єфименко (1848–1918 рр.).

В. Я. Шульгін – учений, викладач, упорядник низки навчальних посібників, цікава особистість. Займався розробкою методики викладання історії у середніх навчальних закладах. Його внесок у розвиток освіти на українських землях у складі Російської імперії є досить вагомим, оскільки він став одним із викладачів-практиків, хто намагався пристосувати виклад навчального матеріалу підручника для школярів закладів середньої освіти до вікових особливостей сприйняття інформації. Іншим прикладом вітчизняного підручника з історії є посібник,

створений О. Я. Єфименко у 1918 р, у період, коли розбудова власної державності стала рушієм не лише політичних, але й культурно-освітніх процесів, оскільки очільники урядів чітко усвідомлювали, що чим нижчий рівень освіченості нації, тим менше у неї шансів зберегти власну ідентичність та самостійність. Пошук оптимальних шляхів подолання дефіциту україномовної навчальної літератури призвів до досить оригінального оформлення змісту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Життєвий шлях Віталія Яковича Шульгіна та його педагогічна спадщина представлені в документальних джерелах та спеціальних дослідженнях. Основою джерельної бази є матеріали з фонду Державного архіву м. Києва (витяги з протоколів, накази про призначення чи звільнення з посади) [6, 7] та опубліковані джерела: некролог в «Университетских известиях» [4], спогади сучасників про В. Я. Шульгіна [1, 27]. Окреме місце займає біобібліографічний словник викладачів Київського університету Св. Володимира впродовж перших 50 років його існування, виданий професором В. С Іконниковим [3]. Методологічний підхід до викладання та педагогічні погляди вченого висвітлено в укладених В. Я. Шульгіним підручниках для учнів середніх навчальних закладів Російської імперії [33–37]. Збираючи та впорядковуючи матеріал для посібників, автор запропонував новий підхід до викладання історії стародавнього світу, середніх віків та нового часу, більш пристосований для дитячого сприйняття та спрямований на розуміння суспільно-історичних процесів, а не механічне запам'ятовування дат і подій.

Історіографія питання досить значна. Це дисертаційне дослідження Р. П. Левінця (2004 р.) [20] та статті, що висвітлюють безпосередньо особистість та внесок В. Я. Шульгіна у розвиток історичної науки та викладання історії [5, 12, 18, 21]. Також є чимало досліджень, котрі інтерпретують стан університетської освіти й історичної науки в Російській імперії та в Університеті Св. Володимира [13, 23, 27, 32].

Актуальні питання реформування освіти періоду української національно-визвольної революції 1917–1921 рр. висвітлено у статті Л. Березівської [2], В. Купрійчука [17, 18]. Особливості створення підручників для українських шкіл та стан забезпечення ними учнів досліджували В. Калабська [14] та І. Лебідь [19].

До творчої діяльності та біографії О. Я. Єфименко зверталися як науковці радянського періоду, так і сучасні дослідники історії педагогіки. Зокрема, у статті О. Ф. Скакун, хоч і з дещо тенденційними ремарками, визнано значні здобутки О. Я. Єфименко як історика [28]. Біографію подружжя Єфименків репрезентують статті Я. Сурман [31], Г. Старикова [30], А. Капеллер [15]. У вступній статті до публікації «Лист з хутора», написаного О. Я. Єфименко у 1918 р., О. Ясь наголошує на народницькому спрямуванні дослідниці: здійснювати просвітницьку діяльність, робити освіту доступною для більшості [10, с. 177].

Виклад основного матеріалу. В. Я. Шульгін народився у м. Калуга 15 (27) квітня 1822 р. в родині колезького радника [3]. Потім родина переїхала до Ніжина, де й пройшло дитинство майбутнього вченого і педагога до того часу, як його батько був переведений на роботу до Києва. Через слабе здоров'я, ймовірно, навчався у домашніх умовах. Підготовчу освіту здобув у професора філософії Київської духовної академії Г. Карпова, а у 1833 р. вступив до Першої Київської гімназії [4, с. 2]. Після її закінчення у 1838 р. вступив на філософський факультет Київського університету Св. Володимира. [5, с. I–XXXVI].

Після закінчення в 1842 р. університету В. Я. Шульгін працює спочатку

вчителем історії у Другій Київській гімназії, а з 1846 р. – викладачем історії у Київському інституті шляхетних дівчат [7]. У 1849–1871 рр. В. Я. Шульгін перебував на посаді інспектора Інституту шляхетних дівчат [6]. Також у 1849 р. В. Я. Шульгіну запропонували посаду ад'юнкта Університету Св. Володимира на кафедрі всесвітньої історії [12, с. 316]. Після звільнення у 1862 р. з Університету Св. Володимира – служба в інституті та посада головного редактора газети «Киевлянин». Це й стало основою його діяльності [20]. Помер у 1878 р.

В. Я. Шульгін був автором підручників з історії стародавнього світу, середніх віків та нового часу, що були включені до освітніх програм для середніх начальних закладів Російської імперії та схвалені Міністерством Народної Освіти [12, с. 160].

У передмові до курсу історії стародавнього світу упорядник зазначає, що недоцільно розпочинати викладання історії з суто наукового викладу фактів. Йому має передувати ознайомлення учнів з біографіями історичних діячів, з традиціями та звичаями, творами мистецтва, зразками одягу, зброї та предметів вжитку. У такому вигляді вивчення історії доступне навіть для сприйняття учнів початкової школи. З третього класу можна впроваджувати систематичне вивчення давньої історії, що дасть дитині можливість звикнути до стилю історичного оповідання та зрозуміти найпростіші явища народного життя. На початку кожного розділу підручника В. Я. Шульгін вміщує його загальну характеристику, пропонуючи звертатися до неї після ознайомлення учнів із основним змістом розділу. Ще одним обов'язковим критерієм автор підручника вважає включення до розділів географічного нарису, що має на меті надати учням загальних уявлень про вплив умов місцевості на історичне життя її мешканців. Крім того, В. Я. Шульгін наголошує на обов'язковому використанні наочних посібників, географічних карт тощо. Для кращого розуміння характеристики політичних, релігійних та культурних течій і напрямів, запропоновано представляти їх у конкретних образах їхніх керівників та основоположників. Багато історичних характеристик віднесено переважно до давньогрецької та давньоримської історії, коли особистість державних діячів здобуває визначальну роль у суспільно-політичних трансформаціях. Історію релігійних вірувань (особливо у стародавніх греків та римлян, які розробили власну філософію) В. Я. Шульгін представляє не як сукупність міфологічних оповідань, а як «історію боротьби поетичної віри з філософським аналізом» [34, с. V – VII].

Підготовлений В. Я. Шульгіним «Курс історії середніх віків» [37] кілька разів перевидавався. У передмові до нього вчений виклав свої погляди на викладання історії, зокрема середньовічної, використавши для написання підручника статті та монографії вітчизняних та зарубіжних авторів, зокрема О. Тьєрі, Ж. Мішле, Т. Д. Грановського та ін. [37, с. VIII–IX].

Головна увага у викладі матеріалу в підручнику була зосереджена на найбільш впливових країнах Західної, Східної Європи та Сходу. Їх історію було викладено детально, з подробицями та легендами, що, як вважав В. Я. Шульгін, є сприятливим для кращого розуміння епохи. Країни, які, на думку автора, не здійснили важливого впливу на загальний перебіг подій, зображено більш схематично, як доповнення до загальної картини і зв'язок між ключовими явищами. Автор вважав малоефективною суху систематику і чисто хронологічний виклад, тому намагався уникнути перевантаження обсягу підручника великою кількістю подій і дат, сукупність яких не дає уявлення ні про характерні

особливості держави, ні про роль історичних діячів. Крім того, стверджував учений, подібні відомості погано запам'ятовуються, швидко забуваються і відбирають у викладача час, який можна було б використати для більш суттєвої характеристики епохи. В. Я. Шульгін висуває як основний принцип викладання тезу, що табличні методи не гідні історії. Якомога менше чисел і якнайбільше живих людей має стати основним правилом навчання [37, с. VII–VIII]. Період середньовіччя поділений на два етапи: до і після початку хрестових походів. З урахуванням цього викладено історію головних країн: Франції, Англії, Німеччини, Італії, Східної Римської імперії, Аравії. Історія скандинавських, піренейських та слов'янських держав представлена в загальних рисах у кінці розділу, без поділу на періоди [35, с. II]. Виклад подій зовнішньополітичної історії відсунуто в підручнику на другий план. Разом з тим особлива увага приділяється внутрішньому життю народів у його юридичних, економічних, морально-етичних, релігійних та культурних проявах в одному нарисі [37, с. VIII].

Важливим для підручника з історії В. Я. Шульгін вважав наявність бібліографічного покажчика, до якого включено основну літературу з розглянутих у посібнику питань та історичних періодів. Такий підхід мав на меті надати як учням, так і вчителям можливість отримати додаткову інформацію, здобути більш детальні знання з того чи іншого питання [35, с. I–X].

Таким чином, В. Я. Шульгін здійснив значний внесок у розробку методики викладання історії у середніх навчальних закладах України в складі Російської імперії. Прерогативою його підручників була доступність викладу. Він вважав, що ключове завдання викладача, вчителя – надати учням можливість зрозуміти епоху як цілісну картину, із усвідомленням причин і наслідків подій, з уявленням про життя народу та його культуру. В умовах становлення власне української науки й освіти В. Я. Шульгін започаткував нові підходи до викладання, спрямовані на підвищення якості середньої освіти, йдеться про відхід від прийнятого на той момент у Російській імперії стилю шкільного підручника, позбавленого цілісності й переповненого дрібним фактажем.

Особистість Олександри Яківни Єфименко є досить неординарною як з погляду її походження, так і з огляду на світогляд авторки. Вона народилася 30 травня 1848 р. в с. Варзуги Кольського повіту Архангельській губернії у родині дрібного службовця Я. І. Ставровського. Закінчила жіночу гімназію в Архангельську, вчителювала у містечку Холмогори Архангельської губернії, де і познайомилася зі своїм майбутнім чоловіком – П. С. Єфименком [30, с. 51]. Українець за походженням, етнограф; за участь у студентському русі був заарештований і відправлений у заслання у м. Холмогори, де продовжив зібрання і обробку етнографічного матеріалу, друкував праці, присвячені побуту та звичаям населення півночі Росії і зумів зацікавити науковою діяльністю Олександрю Яківну [30, с. 53]. Як дружина політичного в'язня, вона втратила право на вчителювання і стала помічницею чоловіка у його дослідженнях, пов'язаних з побутом та традиціями народів Півночі [15, с. 54]. У 1877 р. подружжя переїхало до України – спочатку до Чернігова, далі – до Харкова. О. Я. Єфименко вважала своїм обов'язком присвятити себе вивченню побуту та звичаїв українського населення так само, як її чоловік раніше займався вивченням етнографії її батьківщини [30, с. 53], співпрацювала з Імператорським російським географічним товариством, Харківським історико-філологічним товариством, Харківським товариством грамотності, Полтавською вченою архівною комісією,

виступала з доповідями та друкувала наукові праці у тогочасних часописах [15, с. 55–56]. Були спроби налагодити наукові зв'язки з Товариством імені Шевченка, але О. Я. Єфименко відмовили у членстві, хоча М. С. Грушевський визнавав її заслуги як дослідниці української історії. А. Капелер вбачає причину відмови не стільки у відсутності у вченої вищої історичної освіти, скільки у гендерному питанні [15, с. 55–56].

У 1907 р., отримавши запрошення від керівництва Вищих Бестужевських жіночих курсів у Петербурзі, О. Я. Єфименко з родиною переїхала до Петербурга, де впродовж десяти років читала лекції та проводила практичні заняття, створила український гурток та бібліотеку. Крім того, дослідниця ставила перед собою мету написання підручника з історії для народних училищ та закладів середньої освіти (видавався впродовж 1912–1914 рр.). У 1910 р. Харківським університетом за визначні наукові досягнення їй було присвоєно ступінь доктора історії та звання професора. У 1917 р. О. Я. Єфименко повернулася до України, на хутір Любочка Вовчанського повіту, що на Харківщині, де продовжувала науково-дослідницьку роботу, незважаючи на матеріальні складнощі, викликані революційними подіями [29, с. 413–414], надсилала наукові статті до журналів. У лютому 1918 р. надіслала Д. І. Багалію рукопис підручника з українсько-московської історії, який і став головним об'єктом дослідження цієї статті. Дослідниця мала значні творчі плани, насамперед щодо популяризації української історії, однак у ніч з 17 на 18 грудня 1918 р. загинула під час нападу бандитів на хутір, де вона проживала [10, с. 174–183].

У фонді Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського зберігається підручник для учнів народних шкіл, написаний у 1918 р. Україномовні шкільні підручники, особливо з української мови та історії, були у аналізованій період досить дефіцитними, оскільки тривале домінування російської мови та імперської ідеології практично не залишали вченим і освітянам можливості складати навчальну літературу з відходом від вимог цензури. Суспільно-політичні та культурно-освітні процеси, що розпочалися в Україні з березня 1917 р. (утворення Центральної Ради, освітні реформи тощо), сприяли переосмисленню поглядів на шкільне навчання та на вимоги до навчально-методичної літератури. Наявність у Російській імперії досить розгалуженої системи освіти, окремі ланки якої були слабо пов'язані, а то й взагалі відокремлені одна від одної, мали власні програми та різні методики викладання (початкові та середні, світські та духовні, чоловічі та жіночі заклади освіти). Тому «Початковий підручник українсько-московської історії для шкіл народних» О. Я. Єфименко є цікавим з точки зору розуміння поглядів авторки на методику вивчення історії у школах та викладу навчального матеріалу [11].

Революційні суспільно-політичні процеси, що розпочалися в Російській імперії у 1917 р., стали поштовхом до переходу національно свідомої української інтелігенції до активних дій, зокрема в галузі освіти. Вже на Першому селянському з'їзді, що відбувся у Києві впродовж 28 травня – 2 червня 1917 р., було прийнято резолюцію «Про народну освіту». Цей документ відображав прагнення учасників з'їзду до запровадження україномовного навчання у закладах освіти всіх рівнів та призначення на керівні посади українців. Створений у червні того ж року Генеральний секретаріат освіти закликав учителів до написання власне українських підручників [2, с. 41].

Станом на 1918 р. народні школи Харківщини, та й всієї України загалом, опинилися у досить складній ситуації, насамперед це стосується викладання української мови та української історії, оскільки до революційних подій 1917 р. таких предметів за міністерськими нормами не існувало взагалі. О. Я. Єфименко упорядкувала підручник для початкових шкіл Харківщини, який би сприяв формуванню у дитини політичної свідомості, відчуття громадянства [11]. Відсутність власне національної традиції написання підручників з історії ускладнювала завдання, яке поставила перед собою О. Я. Єфименко. П. Дженовезі у дослідженні, присвяченому проблемам викладу матеріалу в підручнику з історії, зазначає, що надмірна об'єктивність і нагромодження незаперечних фактів саме по собі не гарантує об'єктивності та відсутності будь-якого маніпулювання свідомістю та громадською думкою [8, с. 104]. Тим не менше, підручник з історії, а особливо національної, має на меті не лише ознайомити читачів із подіями та історичними явищами, але й виховувати національну свідомість, патріотизм, почуття національної ідентичності. О. Я. Єфименко у одному з так званих «листів з хутора» наголошує на тому, що стосовно питань української історії є значні труднощі у дотриманні принципу об'єктивності. По-перше, частини етнічних українських земель знаходились у складі іноземних держав, жодна з яких не визнавала права підпорядкованих територій на мовну чи історичну окремішність. Таким чином, стверджує дослідниця, ні учень, ні вчитель не має змоги провести чітку межу між власною історією та великодержавною [9, с. 11–13].

Аналізувати ставлення до мовного питання Олександрі Єфименко та трактувати її погляди на початкову освіту можна, спираючись на міркування, викладені у її публікаціях. Зокрема, А. Капелер у наводить думку дослідниці про те, що впродовж перших років діти мають навчатися рідною мовою. Спираючись на досвід власного вчителювання, О. Я. Єфименко твердить, що неможливо ліквідувати неграмотність населення, якщо діти не розуміють того, що їм говорять і тим більше недоцільно надавати мовному питанню політичного забарвлення [15, с. 57]. Автор наполягає на необхідності врахування при написанні підручника та під час обробки навчального матеріалу політичних особливостей регіону. За зразок та інформативно-методичну основу було взято «Історію Слобідської України», видану професором Д. І. Багалієм [11, с. 3–4].

Матеріал підручника поділено на розділи, присвячені історії Слобожанщини, Наддніпрянської України, Московської держави, Київської Русі. Причиною саме такого розташування змістових частин є впевненість О. Я. Єфименко у необхідності розпочинати вивчення предмета з історії рідного для дітей Харківщини краю, далі розглядати досить близьку за суспільно-політичними та економічними ознаками Наддніпрянщину. Ознайомлення з російською історією, на думку автора, надає учням змогу глибше зрозуміти спільні та відмінні риси російської та української державотворчої, ментальної, соціокультурної традиції. Нарешті, винесення у кінець курсу історії Київської Русі О. Я. Єфименко вважає природним, оскільки дітям, малознайомим з особливостями викладу історичних процесів, складніше зрозуміти події, віддалені від них у часі [11].

У підручнику коротко розглянуто походження назви регіону (Слобожанщина), причини початку переселення людей на Схід, особливості управління, суспільно-економічного устрою та співвідношення повноважень місцевої та імперської адміністрації. У вміщеній наприкінці підручника статті

О. Г. Панадьяді зазначено, що О. Я. Єфименко зуміла поєднати глибоку наукову ерудицію з правильним підходом до психології учня початкової школи [11]. Пояснення причин та наслідків історичних подій та процесів враховує вікові особливості сприйняття інформації, має образний характер. Авторка дотримувалася у викладі матеріалу принципу доступності стилю наукової праці, а особливо – історичної для пересічного читача і вважала, що заради цього можна відійти від ретельного переліку дрібних фактів, що й перегукується з поглядами В. Я. Шульгіна.

Олександра Яківна Єфименко залишила помітний слід у розвитку українського культурно-просвітницького руху та наукової думки. Як історик та етнограф, вона приділила значну увагу побуту та звичаям українського населення, стала автором історії українських земель. Не маючи вищої спеціалізованої освіти, вона власними досягненнями здобула звання почесного професора (і стала першою жінкою Російської імперії, якій цей статус було надано). Як педагог, здійснила внесок у підготовку шкільного підручника з української історії, де використала власний підхід до розташування навчального матеріалу. Висловлюючи думку про те, що через багатівіковий тиск, який здійснювався на все українське, навіть національно свідомо інтелігенція не знає власної мови та історії, О. Я. Єфименко вважала справою першочергової важливості створення підручників, доступних розумінню та сприйняттю дитини. Цій непересічній постаті приділялося чимало уваги у вітчизняній історіографії, однак у її біографії та науковій діяльності ще багато моментів, які чекають на свого дослідника.

Висновки. Таким чином, В. Я. Шульгін та О. Я. Єфименко, хоч їх здобутки і дещо віддалені у часі, здійснили помітний внесок у методику навчання історії у закладах середньої освіти. Значний практичний досвід безпосередньої роботи з учнями надали їм підґрунтя для вироблення дієвих способів викладу матеріалу, перетворення історії зі своєрідної таблиці типу «дата–подія» на формування цілісної картини епохи, розуміння властивих їй процесів та їх взаємозв'язку у просторі й часі.

В. Я. Шульгін доклав значних зусиль для якомога більшої доступності викладу матеріалу підручника. Він вважав, що основне завдання вчителя – надати учням можливість зрозуміти епоху, як цілісну картину, з усвідомленням причин та наслідків подій, з уявленням про життя народу та його культуру. Не менш значним був і його внесок у викладання історії у вищій школі. В умовах становлення власне української науки і освіти, В. Я. Шульгін започаткував нові тенденції викладання, спрямовані на підвищення якості як середньої, так і вищої освіти.

О. Я. Єфименко, розпочавши свою наукову діяльність у галузі історії України і маючи досвід вчителювання у середніх та вищих закладах освіти, обґрунтовувала власний підхід до викладання історії. Упорядкований О. Я. Єфименко підручник з історії України для початкових шкіл Харківщини, мав сприяти формуванню політичної свідомості, відчуття громадянства в умовах державотворчих процесів 1917–1921 рр. За зразок та інформативно-методичну основу авторкою було взято «Історію Слобідської України» Д. Багалія. Разом з тим, О. Я. Єфименко наголошує, що стосовно питань української історії є значні труднощі у дотриманні принципу об'єктивності. Частини етнічних українських земель знаходились у складі іноземних держав, які не визнавали їх права на мовну чи історичну окремішність, тому і для учня, і для вчителя складно відмежувати

власну історію від великодержавної. Грунтуючись на досвіді вчителювання, О. Я. Єфименко говорить, що недоцільно надавати мовному питанню політичного забарвлення та наполягає на врахуванні при написанні підручника політичних особливостей регіону. Отже, О. Я. Єфименко залишила помітний слід у розвитку українського культурно-просвітницького руху та наукової думки, здійснила внесок у підготовку шкільного підручника з української історії. Цій непересічній постаті приділялося чимало уваги у вітчизняній історіографії, однак у її біографії та науковій діяльності ще багато моментів, які чекають на свого дослідника.

Список використаних джерел

1. Авсеєнко В. Уривки із спогадів про університет кінця 50-х – початку 60-х років XIX ст. *З іменем святого Володимира. Київський Університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників* : у 2 кн. / упоряд.: В. Короткий, В. Ульяновський. Київ, 1994. Кн. 1. С. 255–256.
2. Березівська Л. Д. Реформа шкільної освіти в добу Центральної Ради як перший національний досвід. *Шлях освіти*. 2006. № 2. С. 40–46.
3. Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского университета Св. Владимира (1834–1884) / под ред. В. С. Иконникова. Киев, 1884. 760 с.
4. Виталий Яковлевич Шульгин : некролог. *Унив. изв.* Киев, 1879. № 2. С. 1–26.
5. Гриценко І., Короткий В., Набільський Д. Професор В. Я. Шульгин та його «Історія університета Св. Володимира». *Історія Університета Св. Володимира* / соч. Виталия Шульгина ; сост. В. Короткий. Репр. изд. Киев, 2010. С. I–XXXVI.
6. ДАК (Держархів м. Києва). Ф. 16. Оп. 289. Спр. 30. Об определении адъюнкта Шульгина сверх сей должности Инспектором классов в Киевском Институте благородных девиц. 13 арк.
7. ДАК (Держархів м. Києва). Ф. 144. Оп. 1. Спр. 155. Арк. 26.
8. Дженовезі П. Підступна привабливість досконалого підручника з історії: італійський випадок. *Україна модерна*. 2012. № 19. С. 104–120. URL: http://uamoderna.com/images/archiv/19/um_19_genovesi_1.pdf (дата звернення: 10.10.2019).
9. Єфименко А. Я. Письма из хутора. *Внешк. просвещение*. Харьков, 1918. № 3. С. 11–17.
10. Єфименко А. Письма из хутора. Об украинской истории : (до 170-річчя О. Єфименко та 100-ліття першої публ. її допису) / вступ. ст. О. Яся. *Укр. іст. журн.* 2018. № 1. С. 174–183.
11. Єфименко О. Я. Початковий підручник українсько-московської історії : для шк. народніх / авт. післямова О. Г. Панадьяді. Харків : Союз, 1919. 90 с.
12. Ісак Ю. Внесок В. Я. Шульгіна у вивчення і викладання всесвітньої історії в Україні у II половині XIX ст. *Шевченківська весна. Історія* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. молодих учених. Київ, 2008. Вип. 6, ч. 2 : Праці аспірантів та студентів, т. 1. С. 160.
13. Історичний факультет Київського Національного університету імені Тараса Шевченка: минуле і сьогодення / під ред. Г. Д. Казьмирчука. Київ, 2004. С. 356.
14. Калабська В. Принцип народності у змісті підручників для учнів початкових шкіл Наддніпрянщини (II пол. XIX – початок XX ст.). *Вісн. Черніг. нац. пед. ун-ту. Серія: Педагогічні науки* : зб. наук. пр. / Черніг. нац. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. Чернігів, 2010. Вип. 79. С. 156–161.
15. Капелер А. Самоучка, жінка, кацапка: Олександра Єфименко та Київська історична школа. *Україна модерна*. 2010. № 6. С. 45–76. URL: http://uamoderna.com/images/archiv/17/3_UM_17_Statti_Kappeler.pdf (дата звернення: 10.10.2019).

16. Крижевський А. В. Я. Шульгін та його внесок у розвиток антикознавства в Університеті Св. Володимира. *Етнічна історія народів Європи* : зб. наук. пр. / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2014. Вип. 44. С. 89–95.
17. Купрійчук В. Реалізація політики українських урядів у сфері культури в період національно-визвольної боротьби 1917–1920 рр. *Державне управління та місцеве самоврядування* : зб. наук. пр. / Держ акад. держ. упр. при Президентові України, Дніпропетр. регіон. ін-т держ. упр. Дніпропетровськ, 2012. Вип. 2. С. 12–19.
18. Купрійчук В. Розвиток освітніх процесів у період Української національної революції 1917–1920 років. *Збірник наукових праць Національної академії державного управління при Президентові України*. Київ, 2011. Вип. 2. С. 237–245.
19. Лебідь І. Ю. Стан забезпечення підручниками початкової освіти в Україні (1917–1920 рр.). *Педагогічна освіта: теорія і практика* : зб. наук. пр. / Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка, Ін-т педагогіки НАПН України. Кам'янець-Подільський, 2012. Вип. 12. С. 489–493.
20. Левінець Р. П. Життєвий шлях та наукова діяльність В. Я. Шульгіна (1821–1878 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство, спеціальні історичні дисципліни» / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2004. 15 с.
21. Любченко В. Б. Київські Шульгіни: національно розділена родина в історії України. *Українська біографістика* : зб. наук. пр. Ін-ту біогр. дослідж. / Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ, 1999. Вип. 2. С. 153–162.
22. Маловідомі першоджерела української педагогіки (друга половина ХІХ–ХХ ст.) : хрестоматія / упоряд.: Л. Д. Березівська та ін. ; наук. ред. О. В. Сухомлинська. Київ : Наук. світ, 2003. 418 с.
23. Маркіна В. О., Брянцева Т. П., Крижанівський О. П. Розвиток медієвістики. *Вісн. Київ. ун-ту. Історичні науки* / Київ. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. Київ, 1984. № 26. С. 86–97.
24. Марков П. Г. А. Я. Ефименко – историк Украины. Киев : КГУ, 1966. 124 с.
25. Платонов С. Ф. Александра Яковлевна Ефименко : некролог. *Терский берег* : сайт. Б. м. 2007. URL: http://qwercus.narod.ru/efimenko_bio.htm (дата обращения: 10.10.2019).
26. Ромер Ф. Київський університет в 1855–1860 рр. *З іменем Святого Володимира. Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників* : у 2 кн. / упоряд.: В. Короткий, В. Ульяновський. Київ, 1994. Кн. 2. С. 31–32.
27. Сидоренко О. Розвиток медієвістики в університеті святого Володимира кінця 40-х – 60-х рр. ХІХ ст. у зв'язку із становленням позитивістської методології. *Вісник Чернігівського державного педагогічного університету* : зб. наук. пр. / Черніг. держ. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. Чернігів, 2002. Вип. 15 : Серія: Історичні науки, № 1. С. 44–67.
28. Скакун О. Ф. Історичні погляди О. Я. Єфименко. *Укр. іст. журн.* 1967. № 1. С. 22–30.
29. Смолий В. А. А. Я. Ефименко: очерк жизни и научного творчества. *История украинского народа* / А. Я. Ефименко. Киев, 1990. С. 403–426.
30. Стариков Г. М. Матеріали до біографій Петра та Олександри Єфименків. *Сум. іст.-арх. журн.* 2009. № 6/7. С. 36–61.
31. Сурман Я. Александра і Петро Єфименки: імперські біографії та histoire croisée. *Україна модерна*. 2014. 15 берез. URL: <http://www.uamoderna.com/book/242-242> (дата звернення: 10.10.2019).
32. Чесноков В. И. Правительственная политика и историческая наука России 60–70-х годов ХІХ века : исслед. очерки. Воронеж : Воронеж. ун-т, 1989. 208 с.
33. Шульгин В. Курс всеобщей истории. История древнего мира : для воспитанников и воспитанниц сред. учеб. заведений. Изд. 6-е. СПб. : С. И. Литов, 1865. XXVI, 340 с.
34. Шульгин В. Курс всеобщей истории. История новых времен (ХVІ– ХІХ вв.) : для воспитанников и воспитанниц сред. учеб. заведений. 4-е испр. и доп. изд. СПб. : С. И. Литов, 1865. XXXIX, 514 с.

35. Шульгин В. Курс всеобщей истории. История средних веков : для воспитанниц благород. ин-тов и воспитанников гимназий. Киев : В Унив. тип., 1858. IV, X, 230 с.
36. Шульгин В. Курс истории новых времен : для воспитанников и воспитанниц сред. учеб. заведений (высших классов). Киев : В Унив. тип., 1861. XXIV, 429, [3] с.
37. Шульгин В. Я. Курс истории средних веков. 8-е изд. Киев : В тип. Ун-та Св. Владимира. 1881. 256 с.

References

1. Avseienko, V. (1994). Uryvky iz spohadiv pro universytet kintsia 50-kh – pochatku 60-kh rokiv XIX st. [Excerpts from the memoirs about the university of the late 50's – early 60's of the XIX century]. V. Korotkyi & V. Ulianovskiyi (Comps.), *Z imenem sviatoho Volodymyra. Kyivskiyi Universytet u dokumentakh, materialakh ta spohadakh suchasnykiv – With the name of St. Vladimir. Kyiv University in documents, materials and memoirs of contemporaries* (Bk. 1), (pp. 255–256). Kyiv: Zapovit [in Ukrainian].
2. Berezivska, L. D. (2006). Reforma shkilnoi osvity v dobu Tsentralnoi Rady yak pershyi natsionalnyi dosvid [Reform of school education in the Central Rada as the first national experience]. *Shliakh osvity – The way of Education*, 2, 40–46 [in Ukrainian]
3. Ikonnikov, V. S. (Ed.). (1884). *Biohrafycheskiy slovar professorov i prepodavateley imperatorskoho universiteta Sv. Vladimira (1834–1884) [Biographical Dictionary of Professors and Teachers of the Imperial University of St. Vladimir (1834–1884)]*. Kyiv [in Russian].
4. Vytalyi Yakovlevich Shulhin: nekroloh [Vytalyi Yakovlevich Shulhin: Necrologue]. (1879). *Universytetskiye yzvestiya – University Newsletter*, 2, 1–26 [in Russian].
5. Hrytsenko I., Korotkyi V., & Nabilskiyi D. (2010). Profesor V. Ya. Shulhin ta yoho “Ystoryia unyversyteta Sv. Vladymyra” [Professor V. Ya. Shulgin and his “History of the University of St. Vladimir”]. In V. Shulhyn, *Ystoryia Unyversyteta Sv. Vladymyra – History of the University of St. Vladimir*. (V. Korotkyi, Comp.). (Repr. ed.). (pp. I–XXXVI). Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
6. *Derzhavnyi arkhiv mista Kyieva [State Archives of Kyiv]*. Fund 16. Anagraph 289. Case 30. Ob opredelenii adiunkta Shulhyna sverkh sei dolzhnosti Inspektorom klassov v Kievskom Instyute blahorodnykh devits [On the appointment of Adjunct Shulgin beyond this position as class inspector at the Kyiv Institute of Noble Maidens]. 13 sh. [in Russian]
7. *Derzhavnyi arkhiv mista Kyieva [State Archives of Kyiv]*. Fund 144. Anagraph 1. Case 155. Sh. 13 [in Russian]
8. Dzenovezi, P. (2012). Pidstupna pryvablyvist doskonaloho pidruchnyka z istorii: italiiskiyi vypadok [The insidious appeal of a perfect history textbook: the Italian case]. *Ukraina moderna – Modern Ukraine*, 19, 104–120. Retrieved from http://uamoderna.com/images/archiv/19/um_19_genovesi_1.pdf [in Ukrainian].
9. Efymenko, A. Ya. (1918). Pisma iz khutora [Letters from the stading]. *Vneshkolnoe Prosveshcheniye – Extracurricular Education*, 3, 11–17 [in Russian].
10. Efymenko, A. (2018). Pisma iz khutora. Ob ukrainskoi istorii: (do 170-richchia O. Yefymenko ta 100-littia pershoi publikatsii yii dopysu) [Letters from the stading. About Ukrainian history: (to the 170th anniversary of O. Yefymenko and the 100th anniversary of the first publication of her post)]. (O. Yas, Introd. art.). *Ukrainskiy istorychnyi zhurnal – Ukrainian historical journal*, 1, 174–183 [in Russian]
11. Iefymenko, O. Ya. (1919). *Pochatkoviy pidruchnyk ukrainsko-moskovskoi istorii: dlia shkil narodnikh [An initial textbook of Ukrainian-Moscow history: for public schools]*. (O. H. Panadiadi, Afterw.). Kharkiv: Soiuz [in Ukrainian].
12. Isak, Yu. (2008). Vnesok V. Ya. Shulhina u vyvchennia i vykladannia vsesvitnoi istorii v Ukraini u druhii polovyni 19 stolittia [V. Shulgin's contribution to the study of the teaching of world history in Ukraine in the second half of the 19th century]. *Shevchenkivska vesna. Istorii – Shevchenko spring. History: Proceedings of the International Young Scientists Conference*. (Iss. 6, Pt. 2, Vol. 1), (p. 160). Kyiv: SPD Tsymbalenko Ye. S. [in Ukrainian].

13. Kazmyrchuk, H. D. (Ed.). (2004). *Istorychnyi fakultet Kyivskoho Natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka: mynule i sohodennia [Faculty of History of Taras Shevchenko National University of Kyiv: past and present]*. Kyiv [in Ukrainian].
14. Kalabska, V. (2010). Pryntsyp narodnosti u zmisti pidruchnykiv dlia uchniv pochatkovykh shkil Naddniprianshchyny (druha polovyna 19 – pochatok 20 stolittia) [The principle of nationality in the content of textbooks for students of elementary schools in the Dnieper Ukraine (the 2 half of the 19 – early 20 century)]. *Visnyk Chernihivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni T. H. Shevchenka. Serii: Pedahohichni nauky – Bulletin of Chernihiv Taras Shevchenko National Pedagogical University. Series: Pedagogical Sciences*, (79), 156–161 [in Ukrainian].
15. Kapeler, A. (2010). Samouchka, zhinka, katsapka: Oleksandra Yefymenko ta Kyivska istorychna shkola [Self-taught, female, katsapka: Oleksandra Yefimenko and Kyiv History School]. *Ukraina moderna – Modern Ukraine*, 6, 45–76. Retrieved from http://uamoderna.com/images/archiv/17/3_UM_17_Statti_Kapeler.pdf [in Ukrainian].
16. Kryzhevskiy, A. (2014). V. Ya. Shulhin ta yoho vnesok u rozvytok antykoznavstva v Universyteti Sv. Volodymyra [V. Ya. Shulhin and his contribution to the development of anticology at St. Vladimir's University]. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy – Ethnic history of the peoples of Europe*, (44), 89–95 [in Ukrainian].
17. Kupriichuk, V. (2012). Realizatsiia polityky ukrainskykh uriadiv u sferi kultury v period natsionalno-vyzvolnoi borotby 1917–1920 rr. [Implementation of the policy of the Ukrainian governments in the sphere of culture during the period of national liberation struggle of 1917–1920]. *Derzhavne upravlinnia ta mistseve samovriaduvannia – Public administration and local self-government*, (2), 12–19 [in Ukrainian].
18. Kupriichuk, V. (2011). Rozvytok osvितnikh protsesiv u period Ukrainskoi natsionalnoi revoliutsii 1917–1920 rokiv [The development of educational processes in the period of the Ukrainian national revolution of 1917–1920]. *Zbirnyk naukovykh prats Natsionalnoi akademii derzhavnoho upravlinnia pry Prezzydentovi Ukrainy – Collection of scientific works of the National Academy of Public Administration under the President of Ukraine*, (2), 237–245 [in Ukrainian].
19. Lebid, I. Yu. (2012). Stan zabezpechennia pidruchnykamy pochatkovoї osvity v Ukraini (1917–1920 rr.) [State of provision of textbooks for elementary education in Ukraine (1917–1920)]. *Pedahohichna osvita: teoriia i praktyka – Teacher education: theory and practice*, (12), 489–493 [in Ukrainian].
20. Levinets, R. P. (2004). *Zhyttievyi shliakh ta naukova diialnist V. Ya. Shulhina (1821–1878 rr.) [Life path and scientific activity of V. Ya. Shulhina (1821–1878)]*. (Extended abstract of candidate's thesis). Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv [in Ukrainian].
21. Liubchenko, V. B. (1999). Kyivski Shulhiny: Natsionalno rozdilena rodyna v istorii Ukrainy [Kyiv Shulgins: A Nationally Divided Family in the History of Ukraine]. *Ukrainska biohrafistyka – Biographistica Ukrainica*, (2), 153–162 [in Ukrainian].
22. Berezivska, L. D., Dichek, N. P., Pyrozhenko, L. V., Pobirchenko, N. S., Samoplavska, T. O., & Sukhomlynska, O. V. (Comps.). (2003). *Malovidomi pershodzherela ukrainskoi pedahohiky (druha polovyna XIX–XX st.: khrestomatiia) [Little known sources of Ukrainian pedagogy (second half of XIX–XX centuries): textbook]*. O. V. Sukhomlynska (Ed.). Kyiv: Naukovyi svit [in Ukrainian].
23. Markina, V. O., Briantseva, T. P., & Kryzhanivskiy, O. P. (1984). Rozvytok mediievistyky [Development of medieval studies]. *Visnyk Kyivskoho universytetu. Istorychni nauky – Bulletin of the University of Kyiv. Historical sciences*, (26), 86–97 [in Ukrainian].
24. Markov, P. H. (1966). *A. Ya. Efymenko – istorik Ukrainy [O. Ya. Efymenko – historian of Ukraine]*. Kyiv: KHU [in Russian].
25. Platonov, S. F. (2007). Aleksandra Yakovlevna Efymenko: Nekroloh [Aleksandra Yakovlevna Efymenko: Nekrologue]. <http://qwercus.narod.ru/tre.htm>. Retrieved from http://qwercus.narod.ru/efimenko_bio.htm [in Russian].

26. Romer, F. (1994). Kyivskyi universytet v 1855–1860 rr. [Kyiv University in 1855–1860]. V. Korotkyi & V. Ulianovskyi (Comps.), *Z imenem sviatoho Volodymyra. Kyivskyi Universytet u dokumentakh, materialakh ta spohadakh suchasnykiv – With the name of St. Vladimir. Kyiv University in documents, materials and memoirs of contemporaries* (Bk. 2), (pp. 31–32). Kyiv: Zapovit [in Ukrainian].
27. Sydorenko, O. (2002). Rozvytok mediievistyky v universyteti sviatoho Volodymyra kintsia 40-kh – 60-kh rr. XIX st. u zviazku iz stanovlenniam pozytyvistickoi metodolohii [The development of medieval studies at the University of St. Voldimyr in the late 40–60 years of the XIX century in connection with the development of positivist methodology]. *Visnyk Chernihivskoho derzhavnogo pedahohichnogo universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Serii: Istorychni nauky – Bulletin of Chernihiv Taras Shevchenko State Pedagogical University. Series: Historical sciences*, (15), 1, 44–67 [in Ukrainian].
28. Skakun, O. F. (1967). Istorychni pohliady O. Ya. Yefymenko [O. Ya. Yefymenko's historical views]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian historical journal*, 1, 22–30 [in Ukrainian].
29. Smolyi, V. A. (1990). A. Ya. Efymenko: ocherk zhyzni i nauchnoho tvorchestva [A. Ya. Efymenko: an outline of life and scientific creativity]. In A. Ya. Efymenko, *Istoriya ukrainskoho naroda – History of Ukrainians* (pp. 403–426). Kyiv: Lybid [in Russian].
30. Starikov, H. M. (2009). Materialy do biohrafiï Petra ta Oleksandry Yefymenkiv [Materials for Petro and Oleksandra Yefymenkos's biography]. *Sumskyi istoryko-arkhivnyi zhurnal – Sumy Historical and Archival Magazine*, 6/7, 36–61 [in Ukrainian].
31. Surman, Ya. (2014, March 15). Aleksandra i Petro Yefymenky: imperski biohrafiï ta histoire croisée [Oleksandra and Petro Efymenkos: imperial biography and cross history]. *Ukraina moderna – Modern Ukraine*. Retrieved from <http://www.uamoderna.com/book/242-242> [in Ukrainian].
32. Chesnokov, V. I. (1989). *Pravitelstvennaya politika i istoricheskaya nauka Rossii 60–70-kh hodov XIX veka: issledovatel'skiye ocherki [Government policy and historical science of Russia of the 60–70s of the 19th century: research essays]*. Voronezh: Voronezhskij universitet [in Russian].
33. Shulhin, V. (1865). *Kurs vseobshchey istorii. Istoriya drevneho mira: dlia vospitannikov i vospitannits srednikh uchebnykh zavedeniy [General History Course. The history of the ancient world: for pupils of secondary schools]* (6th ed.). Sankt-Peterburh: S. I. Litov [in Russian].
34. Shulhin, V. (1865). *Kurs vseobshchey ystorii. Istoriya novykh vremen (XVI–XIX vv.): dlia vospitannikov i vospitannits srednikh uchebnykh zavedeniy [General History Course. The history of new times (XVI–XIX centuries): for pupils of secondary schools]* (4th ed., rev.). Sankt-Peterburh: S. I. Litov [in Russian].
35. Shulhin, V. (1858). *Kurs vseobshchey istorii. Istoriya srednykh vekov: dlia vospitannits blahorodnykh institutov i vospitannikov himnaziï [General History Course. History of the Middle Ages: for pupils of noble institutions and gymnasiums]*. Kyiv: V Universitetskoy tipografii [in Russian].
36. Shulhin, V. (1861). *Kurs istorii novykh vremen: dlia vospitannikov y vospitannits srednikh uchebnykh zavedeniy (vysshnykh klassov) [The course of the history of new times: for pupils of secondary schools (upper classes)]*. Kyiv: V Universitetskoy tipografii [in Russian].
37. Shulhin, V. Ya. (1881). *Kurs istorii srednykh vekov [Middle Ages History Course]* (8th ed.). Kyiv: V tipohrafiï Universiteta Sv. Vladimira [in Russian].

Iryna Oryshchenko,
PhD (History), Senior Research Fellow,
Rare Editions Sector,
the Department of Scientific Organisation and Storage of Holdings,

V. YA. SHULHIN AND O. YA. YEFYMENKO: NEW WAYS OF LOOKING AT TEACHING HISTORY AT SCHOOL IN THE MIDDLE OF THE 19TH AND EARLY 20TH CENTURIES (BASED ON THE MATERIALS KEPT IN THE HOLDINGS OF V. O. SUKHOMLYNSKYI STATE SCIENTIFIC AND PEDAGOGICAL LIBRARY OF UKRAINE)

Based on the archival documents, research papers and publications kept in the holdings of V. O. Sukhomlynskyi State Scientific and Pedagogical Library of Ukraine, the life path and teaching activity of V. Ya. Shulhin (world history lecturer, the Kyiv St. Volodymyr University) and O. Ya. Yefymenko (Ukrainian history and ethnography researcher) and their contribution to the development of national textbooks are analysed. The peculiarities of methodology developed by V. Shulhin for the world history textbooks used by the Russian Empire secondary schools are described, and the scholar's views on the organisation of educational material with regard to age peculiarities of child's perception of information are highlighted. The biography of the scientist and teacher Oleksandra Yakivna Yefymenko and her contribution to the creation of Ukrainian history textbooks are considered. The socio-political realities on the background of which O. Yefymenko developed as a scientist are outlined, her membership in the academic community of that time is determined, and her views on Ukrainian history and the methodology of its teaching in educational institutions are characterised. A source study analysis of her *Pochatkovyi pidruchnyk ukrainsko-moskovskoi istorii: dlia shkil narodnykh* (Textbook on Ukrainian-Moscow history for public schools) was carried out. The originality of the textbook structure is emphasised: O. Yefymenko did not use the traditional chronological way of presenting teaching material; she stressed the effectiveness of spatio-temporal principle taking into account the peculiarities of pupils' perception of information.

Keywords: *Vitalii Yakovych Shulhin, Oleksandra Yakivna Yefymenko, textbooks, secondary schools, gymnasiums, public schools, education, world history, history of Ukraine.*

Надійшла до редакції 20.11.2019 року